

πέφτουν ὅταν θεωροῦν τὴν ὑπαρξὴ στὸ χρόνο σὰν καθορισμὸ ἀναγκαστικὰ συναφῆ μὲ τὰ πεπερασμένα πράγματα καθ' ἑαυτά, ἀφοῦ ὁ Θεὸς εἶναι ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς ὑπαρξῆς, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπίσης ἡ αἰτία τοῦ χρόνου (ἢ τοῦ χώρου) τοῦ ἴδιου (γιατὶ ὁ χρόνος πρέπει νὰ θεωρηθῆ σὰν ἀναγκαῖα a priori προϋπόθεση τῶν πραγμάτων). Ἄρα καὶ ἡ αἰτιότητά του σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν πραγμάτων, ἐπίσης ὡς πρὸς τὸ χρόνο, πρέπει νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ προϋποθέσεις, κι' ἔτσι παρουσιάζονται ἀναπόφευκτα ὅλες οἱ ἀντιφάσεις σχετικὰ μὲ τὸ ἀπεριοριστο τῆς ὑπαρξῆς του καὶ τὴν ἀνεξαρτησία του.

Ἀντίθετα σὲ μᾶς εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ διακρίνουμε τὸν καθορισμὸ τῆς θείας ὑπαρξῆς, σὰν ἀνεξάρτητης ἀπὸ ὅλες τὶς προϋποθέσεις τοῦ χρόνου, ἀπὸ ἐκείνην ἑνὸς ὄντος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, θεωρώντας τὴν πρώτη σὰν ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος καθ' ἑαυτό, καὶ τὴ δεύτερη σὰν ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος σὰν φαινόμενο. Γιὰ τοῦτο, ἂν δὲν παραδεχτοῦμε τὴν ἰδανικότητα τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, παραμένει μόνον ὁ Σπιννοζισμὸς, κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ χώρος καὶ ὁ χρόνος εἶναι καθορισμοὶ οὐσιώδεις τοῦ ἴδιου τοῦ ἀρχικοῦ ὄντος· ἀλλὰ τὰ πράγματα ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπ' αὐτὸ δὲν εἶναι κι' αὐτὰ οὐσίαι, παρὰ μόνον ἀπλῶς τυχαῖα περιστατικὰ συναφῆ μὲ τὸ ἀρχικὸ αὐτὸ ὄν, γιατί ἂν αὐτὰ τὰ πράγματα ὑπάρχουν ἀπλῶς σὰν ἀποτελέσματά του στὸ χρόνο, ποὺ ποῦτος θὰ ἦταν ὁ ὅρος τῆς ὑπαρξῆς τους σὰ πράγματα καθ' ἑαυτά, ἀκόμα κι' οἱ πράξεις αὐτῶν τῶν ὄντων θὰ ὄφειλαν νὰ εἶναι ἀπλῶς πράξεις του, ποὺ αὐτὸ τὸ ὄν θὰ ἔκανε σὲ ὁποιοδήποτε τόπο καὶ χρόνο.

Γιὰ τοῦτο ὁ Σπιννοζισμὸς, παρὰ τὸ ἄτοπο τῆς βασικῆς του ἰδέας, ὅμως βγάζει λογικώτερα συμπεράσματα ἀπὸ κεῖνα ποὺ μποροῦν νὰ βγοῦν κατὰ τὴ θεωρία τῆς δημιουργίας, ἂν ἐκεῖνα, ποὺ τὰ παραδέχονται σὰν οὐσίαι καὶ σὰν ὄντα ποὺ ὑπάρχουν καθ' ἑαυτά.

σ τ ὸ ν χ ρ ὄ ν ο, θεωρηθῶν σὰν ἀποτελέσματα μιᾶς ὑπέρτατης αἰτίας καὶ μ' ὅλα ταῦτα, ὄχι ὅτι ἀνήκουν ταυτοχρόνως σ' αὐτὴν τὴν αἰτία καὶ στίς πράξεις της, ἀλλὰ σὰν καθ' ἑαυτὸ οὐσίαις.

Ἡ δυσκολία αὐτὴ ποὺ σημειώσαμε λύνεται μὲ τοῦτο τὸν τρόπο: "Ἄν ἡ ὑπαρξὴ στὸ χρόνο εἶναι ἓνας ἀπλὸς τρόπος αἰσθητῆς παράστασης τῶν σκεπτομένων ὄντων στὸν κόσμον καὶ ἄρα δὲν ἀνήκει σ' αὐτὰ τὰ ὄντα σὰν πράγματα καθ' ἑαυτὰ, ἡ δημιουργία αὐτῶν τῶν ὄντων εἶναι δημιουργία τῶν καθ' ἑαυτὸ πραγμάτων γιατί ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας δὲν ἀνήκει στὸν τρόπο τῶν αἰσθητῶν παραστάσεων τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς αἰτιότητας, ἀλλὰ μόνο στὰ νοούμενα μπορεί ν' ἀναφέρεται. Ἄν λοιπὸν λέγω γιὰ τὰ ὄντα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου πὼς ἔχουν δημιουργηθῆ, τὰ θεωρῶ σὰν νοούμενα.

"Ὅπως λοιπὸν θὰ ἦταν μιὰ ἀντίφραση νὰ πῶ, πὼς ὁ Θεὸς εἶναι δημιουργὸς φαινομένων, τὸ ἴδιο θὰ ἦταν ἐπίσης μιὰ ἀντίφραση νὰ ποῦμε πὼς, σὰν δημιουργός, εἶναι ἡ αἰτία τῶν πράξεων στὸν αἰσθητὸν κόσμον κι' ἄρα τῶν πράξεων ἂν τίς θεωρήσουμε σὰν φαινόμενα, μολονότι εἶναι ἡ αἰτία τῆς ὑπαρξῆς τῶν ὄντων ποὺ ἐνεργοῦν (σὰν νοούμενα). Τώρα ἂν εἶναι δυνατὸ (ἄρκει νὰ ὑποθέσουμε τὴν ὑπαρξὴ στὸ χρόνο σὰν κάτι ποὺ ἰσχύει μόνο γιὰ τὰ φαινόμενα, ὄχι γιὰ τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ) νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ἐλευθερία, παρὰ τὸν φυσικὸ μηχανισμό τῶν πράξεων σὰν φαινομένων, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ γεγονὸς πὼς τὰ ἐνεργοῦντα πρόσωπα εἶναι δημιουργήματα δὲν μπορεί νὰ φέρη ἐδῶ τὴν παραμικρὴ μεταβολή, γιατί ἡ δημιουργία ἀφορᾷ τὴ νοητὴ τους ὑπαρξὴ κι' ὄχι τὴν αἰσθητή, κι' ἄρα δὲν μπορεί νὰ θεωρηθῆ σὰν καθοριστικὴ αἰτία τῶν φαινομένων, θὰ ἦταν ὅμως ἐντελῶς διαφορετικά, ἂν τὰ ὄντα τοῦ κόσμου ὑπῆρχαν σ τ ὸ ν χ ρ ὄ ν ο σὰν ὄντα καθ' ἑαυτὰ, γιατί ὁ δημιουργὸς τῆς οὐσίας θὰ ἦταν ταυτοχρόνως ἔ κατα-

σκευαστής ὅλου τοῦ μηχανισμοῦ ποὺ εἶναι σ' αὐτὴ τὴν οὐσία.

Τόσο μεγάλο ἐνδιαφέρον ἔχει ὁ χωρισμός, ποὺ ἔγινε στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου, τοῦ χρόνου (ὅπως ἐπίσης καὶ τοῦ χώρου) ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτά.

Ἄλλὰ αὐτὴ ἐδῶ ἡ λύση τῆς δυσκολίας περιέχει ἀκόμα, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῆ, πολλές δυσκολίες καὶ μὲν μόλις μπορεῖ νὰ διατυπωθῆ με σαφήνεια. Ἄλλὰ τάχα κάθε ἄλλη λύση, ποὺ ἐπιχειρήθηκε ἢ μπορεῖ νὰ ἐπιχειρηθῆ, εἶναι εὐκολώτερη καὶ πιὸ κατανοητὴ; Θὰ ἔπρεπε καλύτερα νὰ ποῦμε πὼς σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα οἱ δογματικοὶ διδάσκαλοι τῆς μεταφυσικῆς εἶχαν δείξει τὴν πονηριά τους μᾶλλον παρὰ εὐλικρίνεια, καὶ πὼς αὐτοὶ δὲν καταπιανόντουσαν με τοῦτο τὸ ζήτημα, ὅσο ἦταν δυνατόν, ἐλπίζοντας πὼς, ἂν δὲν μιλοῦσαν καθόλου γι' αὐτό, κανεὶς δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὸ σκεφθῆ. Ἄν θέλουμε νὰ βοηθήσουμε μιὰ ἐπιστήμη, πρέπει ν' ἀποκαλύψομε ὅλες τὶς δυσκολίες κα' ἀκόμα νὰ ζητήσομε ἐκεῖνες ποὺ ἀποτελοῦν γι' αὐτὴν κρυφὰ ἔμπόδια· γιατί κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς χρειάζεται ἓνα φάρμακο, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ βρεθῆ ἂν δὲν δοθῆ στὴν ἐπιστήμη μιὰ πρόοδος, εἴτε σὲ ἔκταση εἴτε σὲ ἀκρίβεια· ἓνα φάρμακο ποὺ γι' αὐτὸ τὰ ἴδια τὰ ἔμπόδια γίνονται μέσα ποὺ συνεισφέρουν στὴν ἐμβάθυνση τῆς ἐπιστήμης. Ἀντίθετα, ἂν οἱ δυσκολίες κρύβονται ἐκούσια ἢ περιορίζονται ἀπλῶς με διάφορα ναρκωτικά, τότε, ἀργὰ ἢ γρήγορα, ξεσπᾶνε σὲ κακὰ ἀγιάτρευτα, ποὺ γκρεμίζουν τὴν ἐπιστήμη σ' ὀλοκληρωτικὸ σκεπτικισμό.

Ἐπειδὴ ἰδιαιτέρως ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ μόνη ἀνάμεσα σ' ὅλες τὶς ἰδέες τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου, ποὺ δίνει τόσο μεγάλη ἔκταση στὸ πεδίο τοῦ ὑπεραισθητοῦ, ἔστω καὶ μόνο σχετικὰ με' τὴν πρακτικὴ γνώση, γι' αὐτὸ ρωτιέμαι: Ἀπὸ ποῦ λοιπὸν δόθηκε σ' αὐτὴν ἡ ἀποκλειστικὰ

μιά τόσο μεγάλη γονιμότητα, τή στιγμή πού οἱ ἄλλες δείχνουν βέβαια τήν κενή θέση γιά τὰ δυνατὰ καθαρά πλάσματα τῆς διάνοιας, ἀλλά δέν μποροῦν νά καθορίσουν μέ τίποτα τή δική τους τήν ἔννοια; Καταλαβαίνω ἀμέσως, πὼς ἐπειδὴ δέν μπορῶ νά σκεφτῶ τίποτε χωρὶς τίς κατηγορίες, ἀκόμα καί στή λογική ιδέα τῆς ἐλευθερίας, πού μ' αὐτὴν ἀσχολοῦμαι, πρέπει πρῶτα πρῶτα νά ζητήσουμε τήν κατηγορία, πού ἐδῶ εἶναι ἡ κατηγορία τῆς αἰτιότητας· καί πὼς ὅπωςδήποτε στήν λογική ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, σάν ὑπερβατική ἔννοια, δέν μπορεῖ νά ὑποκατασταθῇ καμμιά ἀντίστοιχη ἐποπτεία. Ἐπίσης στή νοητική ἔννοια (τῆς αἰτιότητας), πού γιά τή σύνθεσή της ἐκείνη ἡ λογική ἔννοια ἀπαιτεῖ τὸ ἀπροϋπόθετο, πρέπει νά δοθῇ πρῶτα-πρῶτα μιὰ αἰσθητή ἐποπτεία, ἀπ' ὅπου καί μόνον μπορεῖ νά τῆς ἐξασφαλιστῇ ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Τώρα, ὅλες οἱ κατηγορίες διαιροῦνται σὲ δυὸ τάξεις: τίς μαθηματικές, πού ἀναφέρονται ἀπλῶς στήν ἐνότητα τῆς σύνθεσης στήν παράσταση τῶν ἀντικειμένων, καί τίς δυναμικές; πού ἀναφέρονται στήν ἐνότητα τῆς σύνθεσης στήν παράσταση τῆς ὑπαρξῆς τῶν ἀντικειμένων. Οἱ πρῶτες (ἐκεῖνες τοῦ μεγέθους καί τῆς ποιότητας) περιέχουν πάντοτε μιὰ σύνθεση τοῦ ὁμογενοῦς, πού σ' αὐτὴν τὸ ἀπροϋπόθετο δέν μπορεῖ καθόλου νά βρεθῇ στὸ προκαθορισμένο στὸ χῶρο καί στὸ χρόνο, τὸ δεδομένο ἀπὸ τήν αἰσθητὴ ἐποπτεία, γιὰ τότε αὐτὸ τὸ ἴδιο, μέ τή σειρά του, θὰ ἔπρεπε ν' ἀνήκη στὸ χῶρο καί τὸ χρόνο καί γιὰ τοῦτο νά εἶναι πάντοτε ἀπὸ νέες προϋποθέσεις καθωρισμένο. Γι' αὐτὸ ἐπίσης καί στή διαλεκτικὴ τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου, οἱ μεταξὺ τους ἀντίθετοι τρόποι γιά τήν εὔρεση τοῦ ἀπροϋπόθετου καί τῆς ὁλότητας τῶν προϋποθέσεων ἦσαν κι' οἱ δύο σφαλεροί.

Οἱ κατηγορίες τῆς δεύτερης τάξης (τῆς αἰτιότητας

καὶ τῆς ἀναγκαιότητος ἑνὸς πράγματος) δὲν ἀπαιτοῦσαν καθόλου αὐτὴ τὴν ὁμογένεια τοῦ προκαθορισμένου καὶ τῆς προϋπόθεσης στὴ σύνθεσι, γιὰτὶ ἐδῶ δὲν ὄφειλε νὰ παρασταθῇ ἡ ἐποπτεία, ὅπως εἶναι συνθεμένη μὲ τὸ πολλαπλὸ πὺν βρίσκειται μέσα της, ἀλλὰ μόνο ὅπως ἡ ὑπαρξὴ τοῦ προκαθορισμένου ἀντικειμένου, τοῦ ἀντίστοιχου μ' αὐτὴν, προσθέτεται στὴν ὑπαρξὴ τῆς προϋπόθεσης (στὴ διάνοια, σὰν νὰ συνδέωνται αὐτὲς οἱ δύο ὑπαρξεις μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀντικειμένου). Καὶ τότε ἦταν ἐπιτρεπτό νὰ βάλουμε στὴ θέση ἐκείνου πὺν ἦταν παγκόσμια προκαθορισμένο στὸν αἰσθητὸ κόσμον (τόσο σχετικὰ μὲ τὴν αἰτιότητα, ὅσο καὶ σχετικὰ μὲ τὴ συμπτωματικὴ ὑπαρξὴ τῶν ἴδιων τῶν πραγμάτων) τὸ ἀπροϋπόθετο, καὶ νὰ κάνουμε ὑπερβατικὴ τὴ σύνθεσι. Γιὰ τοῦτο καὶ στὴ Διαλεκτικὴ τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου βρέθηκε πὺς δὲν ἀντιφάσκουν αὐτοὶ οἱ δύο, φαινομενικὰ ἀντίθετοι, τρόποι γιὰ τὴν εὔρεσι τοῦ ἀπροϋπόθετου ἀπὸ τὸ προκαθορισμένο: Π. χ. στὴ σύνθεσι τῆς αἰτιότητας, γιὰ τὸ προκαθορισμένο στὴ σειρὰ τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου μπορούμε νὰ σκεφτοῦμε τὴν αἰτιότητα, πὺν δὲν ἔχει πια αἰσθητὲς προϋποθέσεις, κι' ὅπου ἡ ἴδια ἡ πράξι, πὺν, ὅπως ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμον, εἶναι πάντοτε προκαθορισμένη ἀπὸ αἰσθητὲς προϋποθέσεις, δηλ. μηχανικῶς ἀναγκαία, ἐντούτοις ταυτοχρόνως (μια κι' ἀπὸ τὴν αἰτιότητα τοῦ ἐνεργοῦντος ὄντος, ἐφ' ὅσον αὐτὸ ἀνήκει στὸ νοητικὸ κόσμον, μπόρει ἐπίσης νὰ ἔχη γιὰ βάση μιὰ αἰτιότητα ἀπροϋπόθετη ἀπὸ αἰσθητὲς προϋποθέσεις) νὰ κατανοῆται σὰν ἐλεύθερη. Τώρα ἐπρόκειτο ἀπλῶς γιὰ τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ δύναμη μεταβλήθηκε σὲ ὄν, δηλ. μπόρεσε νὰ δειχτῇ σὲ μιὰ πραγματικὴ περίπτωσι, πὺς μέσω ἑνὸς γεγονότος, πὺν ὁρισμένες πράξεις προϋποθέτουν μιὰ τέτοια αἰτιότητα (τὴ νοητικὴ, ἀπροϋπόθετη ἀπὸ αἰσθητὲς προϋποθέσεις), αὐτὲς οἱ πράξεις μπόρουν νὰ θεωρηθοῦν πὺς εἶναι πραγματικὲς ἢ μόνο προδιαγεγραμμέ-

νες δηλ. αντικειμενικές και πρακτικῶς ἀναγκαῖες. Βέβαια στην ἐμπειρία ὠρισμένων δεδομένων πράξεων, σὰν γεγονότων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, δὲν μπορούσαμε νὰ ἐλπίσουμε πὼς θὰ βροῦμε αὐτὸ τὸ σύνδεσμο, γιατί ἡ αἰτιότητα μέσω τῆς ἐλευθερίας πρέπει πάντοτε νὰ ζητηθῆ ἔξω ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν κόσμο, στὸ νοητικό.

Ἄλλὰ στὴν ἀντίληψη καὶ στὴν παρατήρησή μας δὲν ἔχουν δοθῆ ἄλλα πράγματα ἐκτὸς ἀπ' τὰ αἰσθητὰ ὄντα. Δὲν μᾶς ἔμενε, λοιπὸν τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ βροῦμε μιὰ ἀντικειμενική κι' ὄχι ἀντιφατική ἀρχὴ τῆς αἰτιότητας, πού νὰ ἀπέκλειε ἀπὸ τὸν καθορισμὸ τῆς κάθε αἰσθητῆ προϋπόθεσης. Μιὰ ἀρχὴ δηλ., πού κατ' αὐτὴν ὁ λόγος νὰ μὴ βασιίζεται σὲ τίποτε ἄλλο, σὰν καθοριστική ἀρχὴ σχετικὰ μὲ τὴν αἰτιότητα, ἀλλὰ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ νὰ τὴν περιεῖχε ὁ ἴδιος ὁ λόγος καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἀρχή, σὰν κ α θ α ρ ὀ ς λ ὁ γ ο ς, νὰ γινόταν ἐπίσης καὶ πρακτικός. Ἄλλ' αὐτὴ ἡ ἀρχὴ δὲν χρειάζεται καμμιά ἀναζήτηση καὶ καμμιά ἀνακάλυψη· βρίσκεται ἀπὸ πολὺ καιρὸ στὸ λογικὸ ὅλων τῶν ἀνθρώπων καὶ εἶναι ἐνσωματωμένη στὴν οὐσία τους· εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας. Αὐτὴ λοιπὸν ἡ ἀπροϋπόθετη αἰτιότητα καὶ ἡ δυναμικὴ ἔκφρασή της, ἡ ἐλευθερία καὶ μ' αὐτὴν ἓνα ὄν (ἐγὼ ὁ ἴδιος), πού ἀνήκει στὸν αἰσθητὸν κόσμο, σὰν τέτοιο πού ν' ἀνήκει συγχρόνως καὶ στὸν νοητικὸν κόσμο· ὅλ' αὐτὰ δὲν εἶναι ἀπλῶς κ α τ α ν ο η τ ἄ κατὰ ἀπροσδιόριστο καὶ προβληματικὸ τρόπο (πού τοῦτο ὁ θεωρητικὸς λόγος μπορούσε νὰ τὸ ἀνακαλύψη σὰν δυνατό), ἀλλὰ, σ χ ε τ ι κ ἄ μ ἐ τ ὸ ν ὅ μ ο τῆς αἰτιότητάς των, εἶναι ἐντελῶς καθωρισμένα καὶ μὲ βεβαιότητα γ ν ω σ τ ἄ. Κι' ἔτσι μᾶς δόθηκε ἡ πραγματικότητα τοῦ νοητικοῦ κόσμου καὶ κ α θ ω ρ ἰ σ τ η κ ε ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἀποψη. Κι' αὐτὸς ὁ καθορισμὸς, πού ἀπὸ θεωρητικὴ ἀποψη θὰ ἦταν ὑ π ε ρ β α τ ι κ ὸ ς, ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη εἶναι ὑ π α ρ κ τ ὸ ς. Ἄλλὰ ὅμοια βῆμα δὲν μπορούσαμε νὰ κάνουμε σχετικὰ μὲ τὴν δεύτερη

δυναμική ἰδέα, δηλ. τὴν ἰδέα ἐνὸς ἀναγκαίου ὄντος. Σ' αὐτὸ δὲν μπορούσαμε νὰ φτάσουμε ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμο, χωρὶς τὴ μεσολάβηση τῆς πρώτης δυναμικῆς ἰδέας. Γιατὶ ἂν ἤθελαν νὰ τὸ ἐπιχειρήσουν, ἔπρεπε νὰ τολμήσουν νὰ κάνουν τὸ πῆδημα, νὰ ἐγκαταλείψουν κάθε τι ποῦ τοὺς ἔχει δοθῆ, καὶ νὰ ριχτοῦν σὲ κεῖνο, γιὰ τὸ ὅποιο τίποτα δὲν μᾶς ἔχει δοθῆ, ποῦ μ' αὐτὸ θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν τὸ σύνδεσμο μιᾶς παρόμοιας νοητικῆς ὑπαρξῆς μετὰ τὸν αἰσθητὸ κόσμο (γιατὶ τὸ «ἀναγκαῖο ὄν» θὰ ἔπρεπε νὰ γνωστῆ σὰν δεδομένο ἔξω ἀπὸ μᾶς). Πράγμα ποῦ εἶναι ἐντελῶς δυνατό, σχετικὰ μετὰ τὸ ἰδιαίτερό μας ὑποκείμενο, ἐφ' ὅσον αὐτὸ τὸ γνωρίζουμε, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, σὰν νοητὸ ὄν καθωρισμένο (δυνάμει τῆς ἐλευθερίας) μέσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου· κι' ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, σὰν ἐνεργητικό, σύμφωνα μ' αὐτὸν τὸν καθορισμὸ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Μόνη τῆς ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας μᾶς ἐπιτρέπει, νὰ μὴ βγοῦμε ἔξω ἀπ' τὸν ἑαυτό μας, γιὰ νὰ ζητήσουμε νὰ βροῦμε τὸ ἀπροῦπόθετο καὶ τὸ νοητό, ἀπὸ τὸ προκαθορισμένο καὶ τὸ αἰσθητό. Γιατὶ εἶναι τὸ ἴδιο μας τὸ λογικό, ποῦ ἀναγνωρίζεται μέσω τοῦ πρακτικοῦ νόμου ὑπέρτατο καὶ ἀπροῦπόθετο καὶ τὸ ὄν ποῦ ἔχει συνείδηση αὐτοῦ τοῦ νόμου (τὸ ἄτομό μας), ἀναγνωρίζεται πὼς ἀνῆκει στὸν καθαρὸ κόσμον τῆς διάνοιας. Ἔτσι μπορούμε νὰ καταλάβουμε γιατί σ' ὅλη τὴ δύναμη τοῦ λόγου μόνον ἡ πρακτικὴ δύναμη μπορεῖ νὰ εἶναι ἐκείνη, ποῦ μᾶς βοηθάει νὰ βγοῦμε ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμον, καὶ μᾶς δίνει τὴν γνωριμία μιᾶς τάξεως καὶ σύνδεσης ὑπεραισθητῆς· οἱ ὅποιες, ἐν τούτοις, ἀκριβῶς γι' αὐτὸ μπορούν νὰ ἐκταθοῦν μόνο ὅσο εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴν καθαρὴν πρακτικὴν ἀποψη.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία νὰ σημειώσω καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα. Τὸ ὅτι δηλ. κάθε βῆμα ποῦ γίνεται μετὰ τὸν καθαρὸν πρακτικὸν λόγον, ἀκόμα καὶ στὸ πρακτικὸν πεδίο, ὅπου δὲν ὑπάρχει καθόλου ἀποψη γιὰ μιὰ

λεπτὴ θεωρία, ἐνώνεται ὅμως μὲ τόση ἀκρίβεια καὶ πραγματικὰ ἀπὸ μόνο του μ' ὅλες τὶς στιγμὲς τῆς κριτικῆς τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ὥσιν κάθε βῆμα νὰ ἦταν νοητικὰ εἰκονισμένο ἀπλῶς καὶ μόνον γιὰ νὰ προκαλέσῃ αὐτὴ τὴν ἀναλογία. Μιὰ τέτοια ἀκριβὴς ἀναλογία, ποὺ βρίσκεται ἀπὸ μόνη τῆς ἀνάμεσα στὶς πιὸ σημαντικὲς ἀρχὲς τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ στὶς παρατηρήσεις τῆς Κριτικῆς τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, μᾶς γεμίζει θαυμασμὸ καὶ ἐκπλήξη καὶ βεβαιώνει τὸ γνωστὸ ἀξίωμα, πῶς σὲ κάθε ἐπιστημονικὴ ἔρευνα πρέπει κανεὶς ν' ἀκολουθῇ ἤσυχα τὸ δρόμο τοῦ μ' ὅλη τὴ δυνατὴ ἀκρίβεια καὶ εἰλικρίνεια, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ ὅ,τι μπορεῖ νὰ τοῦ ἐναντιωθῇ ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ του, καὶ ν' ἀκολουθήσῃ αὐτὴ τὴν ἔρευνα γι' αὐτὴ καὶ μόνη καὶ ὅσο μπορεῖ σύμφωνα μὲ τὴν ἀλήθεια καὶ κατὰ τρόπο πλήρη. Ἡ συχνὴ παρατήρηση μὲ ἔπεισε πῶς, ὅταν τελειώνουν αὐτὲς οἱ ἔρευνες, ἐκεῖνο ποὺ ὅταν βρισκόμουν ἀκόμα στὴ μέση, καὶ σχετικὰ μὲ ἄλλες θεωρίες, μοῦ φαινότανε πολλὲς φορὲς ἀρκετὰ ἀβέβαιο, (μόνο ποὺ ἐγὼ δὲν πρόσεχα σ' αὐτὴ τὴν ἀβεβαιότητα καὶ προχωροῦσα) στὸ τέλος τῆς ἔρευνας ἀπροσδόκητα συμφωνοῦσε μὲ τὸ τελικὸ συμπέρασμα. Οἱ συγγραφεῖς θὰ ἀπέφευγαν πολλὰ λάθη καὶ θὰ γλύτωναν πολὺ χαμένο κόπο, ἂν μπορούσαν ν' ἀποφασίσουν νὰ ἐργάζονται μὲ λίγη εἰλικρίνεια.

ΒΙΒΛΙΟ ΙΙ

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΠΕΡΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ

ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΓΕΝΙΚΑ

Ο καθαρὸς λόγος εἴτε στὴ θεωρητικὴ του χρῆσις εἴτε στὴ πρακτικὴ του, ἔχει πάντοτε τὴ διαλεκτικὴ του, γιατί ἀποβλέπει στὴν ἀπόλυτη ὁλότητα τῶν προϋποθέσεων γιὰ ἓνα προκαθορισμένο δεδομένο, καὶ αὐτὴ ἡ ὁλότητα δὲν μπορεῖ νὰ βρεθῆ ἀπολύτως, παρὰ μόνον στὰ πράγματα καθ' ἑαυτά. Ἀλλὰ ἀφοῦ ὅλες οἱ ἔννοιες τῶν πραγμάτων πρέπει ν' ἀναφέρονται σὲ ἐποπτεῖες, ποὺ σὲ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους προέρχονται πάντοτε ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, κι' ἄρα δὲν μᾶς κάνουν νὰ γνωρίσουμε τὰ πράγματα καθ' ἑαυτά, παρὰ μόνον τὰ φαινόμενα, ποὺ στὴ σειρά τους, τοῦ προκαθορισμένου καὶ τῶν προϋποθέσεων, εἶναι ἀδύνατο νὰ βρεθῆ τὸ ἀπροϋπόθετο. Γιὰ τοῦτο ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς λογικῆς ιδέας τῆς ὁλότητας τῶν προϋποθέσεων (ἄρα τοῦ ἀπροϋπόθετου) στὰ φαινόμενα, σὰ νὰ ἦσαν πράγματα καθ' ἑαυτά (γιατί πάντοτε λαμβά-

νονται για τέτοια, όταν λείπει μιὰ συμβουλευτική κριτική) προκαλείται μιὰ ἀναπόφευκτη αὐταπάτη. Αὐτὴ ἢ αὐταπάτη δὲν θὰ χαρακτηριζότανε ποτὲ ἀπατηλή, ἂν ἀπ' ἰσότητος δὲν φανερώνοταν σὰν τέτοια μὲ μιὰ ἀντίθεση τοῦ λόγου πρὸς ἑαυτόν, κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν στὰ φαινόμενα, τῆς ἀρχῆς τοῦ νὰ ὑποθέτῃ τὸ ἀπροϋπόθετο ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ προκαθορισμένου. Ἀλλὰ γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς ὁ λόγος ἐξαναγκάζεται νὰ ζητήσῃ νὰ βρῆ ἀπὸ τοῦ προέρχεται αὐτὴ ἢ αὐταπάτη καὶ πῶς μπορεῖ νὰ ἀρθῆ, πρᾶγμα πού δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ παρὰ μόνο ἀπὸ μιὰ πλήρη κριτικὴ τοῦ συνόλου τῆς καθαρῆς λογικῆς δυνάμεως. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀντινομία τοῦ καθαροῦ λόγου, πού ἐκδηλώθηκε στὴν διαλεκτικὴ του, εἶναι κατ' οὐσίαν τὸ εὐεργετικώτερο λάθος ἀνάμεσα σ' ὅλα σὲ ὅσα ἔχει ὑποπέσει τὸ ἀνθρώπινο λογικό, γιὰ τὸ τοῦτο μᾶς ὁδηγεῖ νὰ ζητήσουμε τὸ κλειδί γιὰ νὰ βγοῦμε ἀπ' αὐτὸ τὸν λαβύρινθο· κλειδί πού, ἂν βρεθῆ, μᾶς ἀποκαλύπτει ἀκόμα καὶ κείνο πού δὲν τὸ ζητούσαμε ἀλλ' ὅμως χρειαζόταν νὰ βρεθῆ· ἀποκτοῦμε δηλαδὴ γνώση μιᾶς ἀνώτερης καὶ ἀμετάβλητης τάξεως τῶν πραγμάτων, πού μέσα σ' αὐτὴ βρισκόμαστε τώρα, καὶ πού μπορούμε τώρα πιά, μὲ κατάλληλα καθοριστικὰ διδάγματα νὰ κατευθυνθοῦμε πρὸς αὐτήν, γιὰ νὰ ἐξακολουθήσουμε τὴν ὑπαρξὴ μας σύμφωνα μὲ τὸν ὑπέρτατο καθορισμὸ τοῦ λόγου.

Τὸ πῶς στὴ θεωρητικὴ χρῆση τοῦ καθαροῦ λόγου ὀφείλει νὰ ἀποσαφηνιστῇ αὐτὴ ἢ φυσικὴ διαλεκτικὴ, καὶ νὰ ἐμποδιστῇ τὸ λάθος, πού προέρχεται ἀπὸ μιὰ αὐταπάτη πού εἶναι ἄλλωστε φυσικὴ, τοῦτο ἐκτίθεται πλήρως στὴν κριτικὴ αὐτῆς τῆς δυνάμεως. Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα δὲν πάει καλύτερα γιὰ τὸ λόγο στὴν πρακτικὴ του χρῆση. Σὰν καθαρὸς πρακτικὸς λόγος ἀκόμα καὶ τὸ ἀπροϋπόθετο τὸ ἐρευνᾷ σὰν πρακτικὰ προκαθορισμένο (πού εἶναι ὅ,τι βασίζεται στὶς κλίσεις καὶ στὶς φυσικὲς ἀνάγκες) κ' ὄχι σὰν καθοριστικὴ τῆς βούλησης ἀρχή, ἀλλὰ,

ὅπωςδὴποτε, τοῦτο δίδεται (στὸν ἠθικὸν νόμον), ἢ ἀπροϋπόθετη ὀλότητα τοῦ ἀντικειμένου τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ΑΝΩΤΑΤΟΥ ΑΓΑΘΟΥ.

Τὸ νὰ καθορίσουμε αὐτὴ τὴν ἰδέα πρακτικά, δηλ. κατὰ τρόπον ποὺ νὰ ἀρκῆ γιὰ τὸ ἀξίωμα τῆς λογικῆς μας διαγωγῆς, τοῦτο ἀποτελεῖ τὴ θεωρίαν τῆς σοφίας· καὶ αὐτὴ, μὲ τὴ σειρά της, σὰν ἐπιστήμη εἶναι ἡ φιλοσοφία, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ τὴν ἐννοοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι, ποὺ γι' αὐτοὺς συνίστατο στὴ διδασκαλία τῆς ἔννοιας, στὴν ὁποία πρέπει νὰ τοποθετήσουν τὸ ἀνώτατον ἀγαθόν, καὶ τοῦ τρόπου τῆς συμπεριφορᾶς, κατὰ τὸν ὅποιο εἶναι δυνατὴ ἡ κατάκτηση αὐτοῦ τοῦ ἀγαθοῦ. Θὰ ἦταν καλὰ ν' ἀφινόταν σ' αὐτὴ τὴ λέξη ἡ παληὰ της σημασία, σὰν θεωρίαν τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, ἐφ' ὅσον ὁ λόγος προσπαθεῖ νὰ τὴν κἀνη ἐπιστήμη. Γιατὶ πρῶτα ὁ συναφῆς περιοριστικὸς ὅρος θὰ ἦταν σύμφωνος μὲ τὴν ἑλληνικὴν ἔκφραση (ποὺ σημαίνει ἀγάπη τῆς σοφίας), καὶ μαζὺ ἀρκετὸς γιὰ νὰ ἐννοήσῃ κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν ἀγάπη πρὸς τὴν ἐπιστήμη, καὶ ἄρα πρὸς κάθε θεωρητικὴν γνῶσιν τοῦ λόγου, ἐφ' ὅσον χρησιμεύει στὸ λόγο γι' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ὅπως ἐπίσης γιὰ πρακτικὴν καθοριστικὴν αἰτία, καὶ μόλα αὐτὰ δὲν θὰ ἀφινε ν' ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὸν κύριον σκοπόν, ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποίου καὶ μόνο μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ θεωρία τῆς σοφίας. Καὶ ὅσπερ, δὲν θὰ ἦταν καθόλου ἄσχημο νὰ πτοήσουμε τὴν ἀλαζονεῖαν ἐκείνου ποὺ τόλμησε νὰ αὐτοτιτλοφορηθῆ φιλόσοφος, γιὰτὶ τὸ νὰ εἶναι κανεὶς διδάσκαλος τῆς σοφίας πρέπει νὰ σημαίνει κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἓνας μαθητής, ποὺ δὲν ἔχει φτάσει ἀκόμα στὸ σημεῖον νὰ διευθύνη τὸν ἑαυτό του, καὶ πολὺ λιγώτερον τοὺς ἄλλους, μὲ τὴ σταθερὴν ἐλπίδα νὰ φτάσῃ σ' ἓνα τόσο ψηλὸ σκοπόν· τοῦτο θὰ σήμαινε πὼς εἶναι διδάσκα-

λος τῆς γνώσης τῆς σοφίας, εἶναι δηλ. τοῦτο κάτι περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἕνας μετριόφρων ἄνθρωπος μπορεί νὰ οἰκαιοποιηθῆ. Κι' ἡ φιλοσοφία θὰ παρέμενε ἀκόμα πάντοτε ὅπως ἡ σοφία, ἕνα ἰδανικό, πού ἀντικειμενικά παρουσιάζεται με πληρότητα μόνο στό λόγο, ἀλλά ὑποκειμενικά, γιά τὸ πρόσωπο, εἶναι μόνον ὁ σκοπός τῶν ἀδιακόπων προσπαθειῶν του. Τὸ δικαίωμα νὰ ἰσχυρισθῆ πὼς κατέχει αὐτὸ τὸ ἰδανικό, με τὸ ἀνάλογο ὄνομα τοῦ φιλοσόφου, τὸ ἔχει μόνον ἐκεῖνος πού μπορεί ἐπίσης νὰ δείξῃ τὸ ἀπαραίτητο ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ στό πρόσωπό του, σὰν παράδειγμα (στήν αὐτοκυριαρχία, καί στό ἀναμφισβήτητο ἐνδιαφέρον του γιά τὸ παγκόσμιο ἀγαθό). Πράγμα πού κι' οἱ ἀρχαῖοι ἀκόμη τὸ ἀπαιτοῦσαν, γιά νὰ παραδεχτοῦν πὼς κάποιος ἄξιζε αὐτὸ τὸ τιμητικό ὄνομα.

Πρέπει ἀκόμα νὰ κάνουμε μιὰ παρατήρηση, σχετικά με τὴ Διάλεκτική τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, στό σημεῖο ὅπου αὐτὴ καθορίζει τὴν ἔννοια τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ. (Ἡ Διάλεκτική αὐτή, ἂν ἡ λύση της πάει τόσο καλά ὅπως ἐκείνη τῆς θεωρητικῆς Διαλεκτικῆς, ἀφίνει νὰ ἐλπίσουμε τὸ πιὸ εὐεργετικό ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὸ γεγονός, πὼς οἱ ἀντιφάσεις τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, πού ἐξετέθησαν με εἰλικρίνεια καί δὲν ἀποκρύφθηκαν, μᾶς ὑποχρεώνουν στήν πλήρη κριτική τῆς ἰδιαίτερῆς τῆς δύναμης)

Ὁ ἠθικός νόμος εἶναι ἡ μοναδική καθοριστική αἰτία τῆς καθαρῆς βούλησης. Ἄλλ' ἀφοῦ αὐτός ὁ νόμος εἶναι ἀπλῶς τυπικός, (δηλ. ἀπαιτεῖ μόνο τὴ μορφή τοῦ ἀξιώματος, σὰν παγκοσμίως νομοθετική), γιά τοῦτο ὁ νόμος αὐτός, σὰν καθοριστική αἰτία, ξεχωρίζει ἀπὸ κάθε ὕλη καί ἀπὸ κάθε ἀντικείμενο τῆς ἐπιθυμίας. Ἄρα τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ μπορεί νὰ εἶναι πάντοτε τὸ συνολικό ἀντικείμενο ἑνὸς καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, δηλ. μιᾶς καθαρῆς βούλησης, ὅμως δὲν πρέπει γιά τὸ λόγο τοῦτο νὰ πάρουμε αὐτὸ τὸ ἀγαθὸ σὰν καθοριστικὴ αἰ-

τία αὐτῆς τῆς βούλησης· καὶ μόνον ὁ ἠθικὸς νόμος πρέπει νὰ θεωρηθῆ σὰν αἰτία ποὺ κάνει αὐτὸ τὸ ἀγαθὸ τὴν πραγματοποίηση ἢ τὴν πρόοδό του, ἀντικείμενο. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση ἔχει μεγάλη σημασία σὲ μιὰ τόσο δύσκολη περίπτωση ὅπως ὁ καθορισμὸς τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, ὅπου καὶ ἡ παραμικρὴ παρανόηση ἀλλοιώνει τὶς προθέσεις. Γιατὶ θὰ δοῦμε ἀπὸ τὴν Ἀναλυτικὴ, πὼς, ἂν πρὶν ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο παραδεχόμαστε κάποιο ἀντικείμενο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀγαθοῦ, σὰν καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης, καὶ ἀπ' αὐτὸ βγάξουμε κατόπιν τὴν ὑπέρτατη πρακτικὴ ἀρχή, τοῦτο θὰ ὑπονοοῦσε πάντοτε μιὰν ἑτερονομία καὶ θὰ ὑποκαθιστοῦσε τὴν ἠθικὴ ἀρχή.

Εἶναι ἀπὸ μόνο του φανερὸ πὼς, ἂν στὴν ἔννοια τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ περιλαμβάνεται ἤδη ὁ ἠθικὸς νόμος, σὰν ὑπέρτατη προϋπόθεση, τότε τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀντικείμενο, ἀλλὰ ἡ ἔννοιά του καὶ ἡ παράστασις τῆς δυνατῆς ὑπαρξῆς του, μέσω τοῦ πρακτικοῦ μας λόγου, εἶναι ταυτοχρόνως καὶ ἡ καθοριστικὴ αἰτία τῆς καθαρῆς βούλησης, γιατί τότε κατ' οὐσίαν ὁ ἠθικὸς νόμος, ποὺ περιλαμβάνεται σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια καὶ ἐννοεῖται μαζὺ μ' αὐτήν, καὶ κανένα ἄλλο ἀντικείμενο, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ καθορίζει τὴ βούληση κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας. Αὐτὴ τὴν τάξη τῶν καθοριστικῶν τῆς βούλησης ἐννοιῶν δὲν πρέπει νὰ τὴ χάσουμε ἀπ' τὰ μάτια μας, γιατί διαφορετικὰ μπορεῖ νὰ πιστευτῆ πὼς ἀντιφάσκουμε, τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ σύνολο βρίσκεται στὴν τελειότερη ἀμοιβαία ἀρμονία.

